

## ДИНАМІКА МОВНОЇ НОРМИ І ПРОБЛЕМИ КОДИФІКАЦІЇ

*У статті пропонуються шляхи вирішення питань, пов'язаних із процесами нормування тих явищ, що виникають унаслідок динаміки мовної системи. Тут наголошується на тому, що нормотворчою діяльністю у сфері мовознавства повинні займатися як лінгвісти, так і фахівці суміжних наукових галузей, а також представники творчої інтелігенції.*

**Ключові слова:** мовна норма, приписова норма, соціальна норма, кодифікація, динаміка мовної системи, нормотворча діяльність.

Починаючи з XIX ст. у сфері нормування мовних явищ спостерігається перехід від лінгвістики приписової, або імперативної, до лінгвістики описової, чому сприяє звільнення мовознавства від догматичних уявлень про непорушність норм. Уже у XX ст. науковці у своєму прагненні «віднайти в лабіринті спостережуваних фактів об'єктивну гармонію» [8, с. 360] ґрунтовно описують структурні властивості найрізноманітніших систем – фізичних, біологічних, математичних, а також і мовних. Ідеї гармонізації, хоча й пізнавались уже давніми греками, насправді набули свого розквіту лише з розвитком у науці системного підходу, з усвідомленням самоорганізаційної сутності систем, які прагнуть до симетрії, гармонії. Такою є, беззаперечно, і мовна система, яку вже В. фон Гумбольдт вважав самонароджувальним організмом, що «за своєю дійсною сутністю... є постійним, разом з тим у кожен певний момент скороминучим» [2, с. 89–90]. Мова, навіть «найпримітивніша», на думку вченого, «занадто благородне творіння природи для того, щоб вона підлягала досить мимовільному членуванню і фрагментарному опису. Мова – живий організм (organisches Wesen), і з нею треба поводитись як із таким» [2, с. 312].

Можливо, саме В. фон Гумбольдту ми й завдячуємо розумінню мови та її норм як явищ історичних, оскільки усвідомлення останнього увесь попередній період не було властивим жодній із лінгвістичних традицій. Уявлення про непорушність норм тривали століттями.

Поступове пізнання дій мовної системи сприяло відходу від приписового характеру мовної норми, уявлення про яке було сформоване вже до нашої ери (до V ст.) ще давньоіндійськими мовознавцями, які, прагнучи зберегти точність Вед, здійснили нормалізацію санскриту, до «соціального» розуміння норми. Розуміння норми, що спирається на мову авторитетів, було поширене

в усьому світі. Давні римляни в часи становлення латинської мови вважали за необхідність наслідувати мовлення лише мешканців Риму, в Японії до 40-х років минулого століття розмежовувалися бунго і розмовне мовлення, а завданням кодифікаторів було недопущення елементів «вulgарної» (розмовної) мови в мову «піднесену» (бунго), ідеалом арабської мови була мова Корану, яка не може змінюватися.

І хоча вже у XIX ст. були запропоновані відмінності між лінгвістикою приписовою та лінгвістикою описовою, зокрема, шведський мовознавець Е. Тегнер писав, що завдання лінгвістів «не приписувати мові закони, а описувати їх» [19, с. 137], усе ж у сучасному мовознавстві нове усвідомлення мовної норми пов'язують з іменами представників Празької лінгвістичної школи, які мовну норму розуміли як сукупність вживань, що сприймаються колективом, котрий говорить певною мовою [1, с. 339–340]. Саме усвідомлення мови як системи та утвердження в лінгвістиці структуралістських підходів і посприяло новим уявленням про мовну норму, яку із середини XX ст. почали витлумачувати за допомогою поняття системи. Зокрема, Е. Косеріу, висвітлюючи поняття норми, зазначав, що норма, з одного боку, ширша, ніж система, а з іншого – вужча, оскільки «пов'язана з вибором у межах тих можливостей реалізації, які допускаються системою» [7, с. 175].

Отже, розуміння мови як системи та утвердження уявлень про її динаміку, коли відбувається збільшення одиниць мови та ускладнюються їхні відношення, посприяло виопрацюванню інших підходів до мовної норми та зумовило пошук нових шляхів нормувальної діяльності. Перед кодифікаторами постали проблеми віднайдення таких способів толерантного розв'язання питань, пов'язаних із динамікою норм, які є свідченням розвитку мови, щоб встановлені нові

правила не ставали причиною культурно-мовленнєвих конфліктів у суспільстві. Сьогодні вже не лише лінгвістами помічено, що мовні зміни відбуваються настільки швидко, що часом кодифікатори не встигають фіксувати певні інновації, тому й виникають питання, а чи взагалі потрібна норма. Проте нігілістське ставлення до процесів нормування зумовлене не лише інтенсивними змінами в мовній системі, що засвідчують давні корені цього явища. Так, видатний російський мовознавець О. Шахматов, наприклад, ще у 1899 р. категорично заперечував втручання в мовний розвиток: «...Дивно було б взагалі, якщо б вчена установа замість того, щоб показувати, як говорять, наважилася б указувати, як треба говорити» [17, с. 33]. Усе ж більшість мовознавців сходиться на думці про те, що мовні норми потрібні, оскільки без них розмивається мова та культура, без них неможливим би було друкарство, викладання, наукова діяльність тощо. Цих поглядів дотримуються практично всі українські мовознавці. Наприклад, В. Німчук із приводу орфографічних норм висловлюється так: «Єдиний правопис консолідує національну культуру, етнос. Розхитування орфографічних правил призводить до дестабілізації всіх норм літературної мови, дезорієнтує носіїв писемної мови, знижує грамотність населення, викликає елементи хаосу у словниках, у яких має бути чітко витримана алфавітна система» [11, с. 9].

Кодифікація мовної норми в Україні має давні корені. Сучасне ж розуміння її закладалось із кінця XVIII ст. до 40-х років XIX ст., коли в основу її було покладено середньонаддніпрянські говори, а Тарас Шевченко відшліфував народну мову, поєднавши книжні та фольклорні елементи в одну систему, та «довів цю мову до блиску» [14, с. 378]. Уже з другої половини XIX ст. кодифікація мовної норми відбувалась з урахуванням трьох її ознак: відповідності певного явища системі мови, регулярної відтворюваності мовних елементів у процесі спілкування і суспільного схвалення та визнання явища як нормативного. Це ставлення до процесів нормалізації зберігається й досі, зокрема в лінгвістичних колах, які, на жаль, в останні роки стають чи не єдиними кодифікаторами мовної норми в нашій державі. Проте такий, на нашу думку, односторонній підхід до процесів кодифікації не дозволяє уникати головної небезпеки – людського фактора, суб'єктивної оцінки щодо тих чи тих мовних явищ, про що застерігав свого часу Дж. Лайонз, говорячи, що лінгвіст «не може бути цілком вільним від забобонів, властивих його соціальному, культурному або місцевому

оточенню», на жаль, судження мовознавця можуть бути такими ж суб'єктивними, як і судження нефахівців [9, с. 55].

Говорячи про мовне планування, зокрема й нормування, Е. Хауген зауважує, що лінгвістика в цій діяльності є чимсь необхідним, але не достатнім. Тут повинні бути задіяні і політичні науки, антропологічні і соціологічні теорії мовної поведінки, психологія, естетика і філософія [16, с. 441–472]. До цього переліку представників різних наукових галузей, на нашу думку, варто додати й діячів літературської еліти, які зохотяться продемонструвати можливості нової норми у віршованих і прозових творах, надихнуть інших наслідувати їхній приклад. Залучені повинні бути й редакційні колеги, які регулярно працюють із публіцистичними текстами і добре відчують сьогоденний «дух мов», учителі, артисти драматичних театрів та інші креативні особистості з усіх регіонів нашої держави. Як стверджував І. Огієнко: «Тільки глибоко знаючи живу мову цілої нації, а не окремих її одиниць чи місцевостей, зможемо корисніше творити всеукраїнську літературну мову, як оруддя найдоцільнішого всеукраїнського порозуміння» [12].

Така організація процесів кодифікації мовної норми, з одного боку, відповідатиме вимозі третьої її ознаки – суспільного схвалення та визнання явища як нормативного, з іншого – сприятиме консолідації, а не роз'єднанню нації за допомогою мови. Нормувальна діяльність неможлива без попереднього етапу – встановлення того, наскільки кодифікаторам дозволено втручатися в дії живого мовного організму, щоб їхні занадто активні «хірургічні» впливи не зруйнували живучість цього надзвичайно цілісного і тендітного організму, без якого, на думку В. фон Гумбольдта, «мислення просто неможливе» [3, с. 408]. Якщо за допомогою мови людина мислить, то кодифікатори мусять враховувати, що будь-які зміни в мовній системі впливають на мислення носіїв певної мови, які не завжди схвально до цього ставляться, часто вважаючи такі дії певним насильством, особливо в нашому досить ліберальному суспільстві.

Власне перед кодифікаторами української мови, крім питань щодо нормування сучасних запозичень, способів легітимізації мовних змін, що є наслідком динаміки норми, стоять проблеми того, чи (або як) позбутися тих невластивих українській мові елементів, які потрапили до її складу в період, який І. Огієнко визначив «добом комунізації», коли в усіх напрямках відбувалась орієнтація на мову російську. Стосовно цього корисним буде пригадати поради нашого

видатного земляка Ю. Шевельова, який уважав, що «взорування на російській мові чи то в його позитивному застосуванні (пишім, як по-російськи), чи то в негативному (пишім відмінно від російського) в незалежній країні мусить бути цілком облишене». На підтвердження доцільності такої політики вчений наводить слова Шевченка: «А на москалів не зважайте, нехай вони пишуть по-своєму, а ми по-своєму. У їх народ і слово, і в нас народ і слово. А чиє краще, нехай судять люди» [18, с. 508–509]. Застереження щодо такої мовної чистки висловлював й І. Огієнко: «Не корисно нам відкидати своє стародавнє слово тільки тому, що воно однакове зо словом російським» [12].

Сучасні кодифікатори з цих висловів можуть зробити певні висновки. Очевидно, одним із них може бути той, що мовний організм уже «перетравив» свого часу насильницьки втілені в його систему невластиві елементи хоча й спорідненої, але чужої мови, ввівши їх у координати своїх синтагматичних, парадигматичних, аксіологічних зв'язків та зробивши повноправними членами угруповань питомих українських мовних елементів. Повного руйнування мовної системи не відбулось, швидше за все, тому, що ці насильницькі дії здійснювались поступово і, як відомо, тривали десятиліттями. Раптове вилучення чи заміна небажаних, з погляду кодифікатора, мовних структур (на нашу думку, інший бік насильництва) призведе до втрати системних зв'язків одиниць, що негативно вплине на дії мовного механізму, сприятиме розвитку його хвороби. З іншого боку, суспільство буде позбавлене того, до чого закликав видатний Тарас Шевченко: «а чиє краще, нехай судять люди».

Другий висновок із наведених міркувань, зокрема І. Огієнка, стосується, передовсім, того, щоб не завдати мові шкоди усуненням подібних із російською мовою за формою вираження і внутрішньою організацією слів, які мають спільне походження. Так, наприклад, усе частіше доводиться чути з боку реформаторів української мови виправлення в мовленні слів *жити*, *пояс*, відповідно, на *мешкати* і *пасок*. Приклад сучасного діалогу:

- Зараз я проживаю в Києві.
- Не проживаю, а мешкаю.
- Чому Ви так думаєте?
- Так по-українськи.

Між тим, слова *жити* і *пояс* існували ще в праслов'янський період [2, с. 199–200; 6, с. 549], а слово *мешкати* набуло в українській мові значення «проживати» під впливом польської мови [5, с. 456]. Це стосується і слова *пасок*, очевидно,

запозиченого в українське мовлення з мови польської, а також багатьох інших упродовження, здійснюваних сучасними реформаторами мови.

Отже, основною рисою кодифікатора сучасних норм повинне бути обережне ставлення до кожного мовного явища. Власне до цього закликав свого часу упорядників українського правопису Ю. Шевельов: «Увага до розумного збереження мовних підсистем, як фонематичної, так і морфологічної, і увага до історичної традиції, дві засади, занедбані або відкидані донедавна, обидві з постійною увагою до тенденцій сучасного розвитку, повинні стати неодмінними в регулюванні правопису, але не до меж перекручування або ігнорування уже вкорінених фактів сучасної живої мови» [18, с. 509–510].

Погоджуючись із Ю. Шевельовим, що завданням кодифікаторів повинне стати встановлення «твердих правил для новоприйманих варваризмів», усе ж вважаємо коло проблем нормувальної діяльності дещо ширшим. До цієї сфери повинні увійти і явища, що виникають унаслідок мовної динаміки, які зумовлюють рухомість норми в часі. Джерела цього є досить різноманітними, передовсім же, живе мовлення, яке сприяє появі варіантів, що при багаторазових повтореннях проникають у літературне мовлення і починають конкурувати з мовними нормами. Мовленнєва практика часом вступає в протиріччя з нормативними приписами, проте саме зазначений факт стає стимулом еволюції мовної норми. Унаслідок цього перед кодифікаторами постають питання, як поводитися з поширеними, але ненормативними явищами живого мовлення, якими принципами керуватися для надання їм певного статусу.

У мовознавстві розроблені критерії літературної норми, якими треба керуватися й при наданні статусу нормативної одиниці тому чи іншому варіанту. Проте, на жаль, чи то внутрішні (системні), чи то зовнішні (соціально-культурні) критерії, крім певних суперечностей, не позбавлені суб'єктивної оцінки (див. [10, с. 20–21]). Щоправда, часом лінгвісти навіть наполягають на обов'язковості аксіологічного компонента у встановленні норм. П. Селігей, наприклад, зазначає: «Той, хто принципово не дає мовним явищам оцінок (там, де вони потрібні), схоже, прагне уникнути відповідальності за свою позицію» [15, с. 68]. Однак далі науковець усе ж таки застерігає від суб'єктивності: «Звісна річ, оцінюючи мовні факти, є ризик потрапити в іншу надмірність – суб'єктивізм, упередженість, вузьку однобічність» [15, с. 69]. Очевидно, для уникнення будь-яких надмірностей як в аксіологічному аспекті, так і крайнощів щодо догматичного характеру норм

сьогодні з урахуванням новітніх досягнень лінгвістики визріли й можуть бути розпрацьовані такі прийоми дослідження, які сприяли б усуненню зазначених негараздів у нормотворчих процесах. Прикладом цього може слугувати перцептивно-аргументаційний метод диференціації граматичних варіантів, розроблений у результаті суміщення положень теорії аргументації й понять ступенів сприйняття С. Поповим. Синтезований дослідником аргумент на підставі положень теорії аргументації є досить придатним для об'єктивної диференціації граматичних варіантів (див. [13, с. 123–129]).

Активізація динамічних процесів у мовній системі та суперечність критеріїв нормування її

одиниць найближчим часом спонукатимуть дослідників до пошуку нової методології й інших підходів, які, як нам видається, матимуть міждисциплінарний характер. Тільки отримавши нові засади нормотворчої діяльності, що відповідали б сучасному розвитку наукової думки, лінгвістам вдасться врахувати застереження Ю. Шевельова, яке він висловив упорядникам нового правопису, проте стосується це кожного науковця, задіяного у сфері кодифікації мови: «Особливо треба пам'ятати, що правопис не повинен воювати з мовою й накидати їй те, що їй чуже. Посутнє завдання правопису – формулювати, як писати те, що є в мові, а не реформувати мову засобами правопису» [18, с. 509].

#### Список літератури

1. Гавранек Б. Задачи литературного языка и его культура / Б. Гавранек // Пражский лингвистический кружок : сб. статей / сост., ред. и предисл. Н. А. Кондрашова. – М. : Прогресс, 1967. – С. 338–377.
2. Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию / В. фон Гумбольдт. – М. : Прогресс, 2000. – 400 с.
3. Гумбольдт В. фон. Язык и философия культуры / В. фон Гумбольдт. – М. : Прогресс, 1985. – 452 с.
4. Етимологічний словник української мови : в 7 т. / АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні ; редкол. О. С. Мельничук (голов. ред.) та ін. – Т. 2 : Д – Копці / уклад.: Н. С. Родзевич та ін. – К. : Наук. думка, 1985. – 572 с.
5. Етимологічний словник української мови : в 7 т. / АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні ; редкол. О. С. Мельничук (голов. ред.) та ін. – Т. 3 : Кора – М / уклад.: Р. В. Болдирев та ін. – К. : Наук. думка, 1989. – 552 с.
6. Етимологічний словник української мови : в 7 т. / АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні ; редкол. О. С. Мельничук (голов. ред.) та ін. – Т. 4 : Н – П / уклад.: Р. В. Болдирев та ін. ; ред. тому: В. Т. Коломієць, В. Г. Склярченко. – К. : Наук. думка, 2003. – 656 с.
7. Косериу Э. Синхрония, диахрония и история / Э. Косериу // Новое в зарубежной лингвистике. – М. : Изд-во иностр. л-ры, 1963. – Вып. 3. – С. 143–343.
8. Кузнецов Б. Г. Эйнштейн / Б. Г. Кузнецов. – М. : Изд-во АН СССР, 1963. – 407 с.
9. Лайонз Дж. Язык и лингвистика. Вводный курс / Дж. Лайонз ; [пер. с англ. И. А. Муравьевой и Е. Г. Устиновой]. – М. : Эдиториал УРСС, 2004. – 320 с.
10. Літературна норма і мовна практика / С. Я. Єрмоленко, С. П. Бибик, Т. А. Коць [та ін.] ; за ред. С. Я. Єрмоленко. – Ніжин : Аспект-Поліграф, 2013. – 320 с.
11. Німчук В. Проект змін в українському правописі / В. Німчук // Мовознавство : доповіді та повідомлення на IV Міжнародному конгресі українців. – К. : Пульсари, 2002. – С. 9–17.
12. Огієнко І. Історія української літературної мови [Електронний ресурс] / Іван Огієнко. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/ohukr/ohu.htm>. – Назва з екрана.
13. Попов С. Л. Русская грамматическая вариантность в когнитивно-эволюционном освещении / С. Л. Попов. – Харьков : Міськдрук, 2014. – 304 с.
14. Русанівський В. М. Історія української літературної мови / В. М. Русанівський. – К. : АртЕк, 2001. – 392 с.
15. Селігей П. Нормативний підхід у мовознавстві й мовна критика / П. Селігей // Стиль і текст : наук. зб. / за ред. В. В. Різуна ; Інститут журналістики КНУ імені Тараса Шевченка. – К. : [б. в.], 2012. – Вип. 13. – С. 66–72.
16. Хауген Э. Лингвистика и языковое планирование / Э. Хауген // Новое в лингвистике. – М. : Изд-во иностр. л-ры, 1975. – Вып. 7 : Социолінгвістика. – С. 441–472.
17. Шахматов А. А. Несколько замечаний по поводу записки И. Х. Пахмана / А. А. Шахматов // Сборник Отделения русского языка и словесности. – 1899. – Т. 17, № 1. – С. 28–33.
18. Шевельов Ю. Вибрані праці / Ю. Шевельов. – Кн. 1 : Мовознавство. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – 583 с.
19. Tegner E. Om sprak och nationalitet / E. Tegner. – Svensk Tidskrift, 1874. – 104 ft. Reprinted in: Ur Sprakets Varld, 1922. – S. 95–164.

A. Luchyk

## DYNAMICS OF LANGUAGE NORM AND CODIFICATION PROBLEMS

*This article offers the solutions to issues related to the process of normalization of the phenomena arising from the dynamics of language system. Understanding the language as a system and the ideas of its dynamics establishment, when there is an increase in language units and their relationship complication, has contributed to the development of some quite correct approaches to language standards and led to the search for new ways of the normalizing activity. But the codifiers still face the problems of finding such tolerant ways of solving the problems related to the dynamics of norms that are the evidence of the language development so that the new rules would not become a cause of cultural and language conflicts in society. Today not only linguists have observed that the linguistic change is so fast that codifiers sometimes lack time to fix certain innovations. The paper notes that the normalizing activity is impossible without the first phase: establishing the extent the codifiers are allowed to interfere with the action of the language living body so*

*that their super-active "surgical" effects would not destroy the vitality of this extremely solid and soft body, which is the language. The author of the study assumes that the dynamic processes activation in the language system at the beginning of the 21<sup>st</sup> century and the contradiction of its units norming criteria in the near future will encourage the researchers to seek new methodologies and other approaches that are likely to be interdisciplinary. To avoid any excesses both in the axiological aspect and the extremes on dogmatic rules, obviously the normative activities in the linguistics field should be done by linguists with the participation of related scientific fields specialists, as well as the representatives of the intellectual intelligentsia.*

**Keywords:** language norm, prescriptive norm, social norm, codification, language system dynamics, norm-setting activities.

*Матеріал надійшов 30.11.2015*

УДК 81'373.21(477)

Лучик В. В.

## ЕТНОКУЛЬТУРНІ КОНОТАЦІЇ В ТОПОНІМІЇ УКРАЇНИ

*У складі топонімів України значну частину становлять давні назви, які за час свого функціонування, крім обов'язкового номінативного значення, часто набували і продовжують набувати додаткових конотацій, зокрема етнокультурних. Такі конотації характерні як для питомих, так і для інішомовних географічних назв, які, крім спільних, відбивають і специфічні для різних народів та етносів риси матеріальної та духовної культури.*

**Ключові слова:** топоніми, етнокультурний, конотація, етимологія, географічні назви, конотативне значення, апелятив.

Як відомо, власні назви відрізняються від загальних насамперед специфікою своєї семантики, яка не має понятійного (узагальнювального) вираження. Значення онімів практично зводиться до основної інформації про той об'єкт, який вони називають. У цьому полягає їхня номінативна функція і цим зазвичай обмежується семантична структура власних назв. Але, як і загальні назви, вони здатні розвивати додаткову семантику, зокрема набувати конотативних значень, які нашаровуються на номінативну функцію. «Семантичні конотації створюють асоціативно-образне, символічне, культурно-історичне тло слова, виражаючи національну специфіку мови» [26, с. 279], тому майже всі вони є виразниками етнокультурних традицій, звичаїв,

вірувань тощо. Це положення ілюструють 11 показових власних географічних назв з відповідними конотаціями, пояснення яких ґрунтується на статтях авторського «Етимологічного словника топонімів України» [15], за яким подано використані в статті умовні скорочення.

**Баба** – річки: 1) л. Великого Бурлука л. Сіверськ. Дінця л. Дону (1863); *Бабина Долина* (1787); пор. нп *Баба* у бас. річки; 2) п. Десни л. Дніпра; *Баба́*; с. *Баба* при р. *Бабкѣ* (XVIII ст.); 3) п. Здвижу п. Тетерева п. Дніпра; 4) пр. Гірського Тікичу п. Тікичу п. Синюхи л. Пд. Бугу, *Baba* (1893); нп *Baba Źaszkowska ruda* (1596) [23, с. 25]; гірські утворення на Івано-Франківщині: 1) вершина г. Страгори в Надвірн. р-ні; 2) двоверха гора в Косів. р-ні; *Смерекова Баба*,